

Paweł Wiktor Ryś

**Autoreferat rozprawy doktorskiej pt.
„Dobra krew”. Podziały społeczne a kategoria „rasy” w Trylogii i powieściach
współczesnych Henryka Sienkiewicza**

Promotor: dr hab. Włodzimierz Próchnicki, prof. UJ

Recenzenci: prof. dr hab. Andrzej Mencwel – Uniwersytet Warszawski

dr hab. Paweł Tomczok, prof. UŚ – Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wstępne założenia, teoria i metodologia

Prezentowana rozprawa doktorska poświęcona jest problematyce urasowienia podziałów społecznych w sześciu powieściach H. Sienkiewicza, tj. w Trylogii „historycznej”: *Ogniem i mieczem* (1884), *Potopie* (1886), *Panu Wołodyjowskim* (1888) oraz w tzw. „trylogii współczesnej”: *Bez dogmatu* (1890), *Rodzinie Połanieckich* (1895) i *Wirach* (1910). Wybór wymienionych dzieł wynikał z przekonania, że właśnie one są najbardziej reprezentatywne dla poruszanych kwestii. I chociaż zestawienie trzech utworów historycznych i trzech współczesnych może wydawać się dyskusyjne, w przypadku badania związków między podziałami społecznymi a kategorią „rasy” okazuje się w pewnym sensie niezbędne. Dopiero bowiem wzajemne oświetlenie obydwu typów powieści, z odwołaniami do innych tekstów pisarza, i nie tylko jego, pozwala lepiej zrozumieć Sienkiewiczowskie zabiegi, intencje czy uprzedzenia.

Głównym powodem podjęcia tej tematyki w twórczości autora *Krzyżaków* był fakt, że nie doczekała się ona dotąd monograficznego opracowania, choć niekiedy sygnalizowano ją przy okazji innych sienkiewiczologicznych dociekań (m.in. w pracach T. Bujnickiego, A. Mencwela, P. Tomczoka) czy też eseistyczno-publicystycznych rozważań (m.in. w pracy M. Zaremby Bielawskiego). Konieczność jej zbadania wynika zaś stąd, że Litwos wciąż pozostaje jednym z najważniejszych pisarzy (jeśli nie najważniejszym) dla polskiej wyobraźni zbiorowej, zwłaszcza gdy chodzi o kwestie szlacheckości, plebejskości, polskości. Do zajęcia się omawianymi zagadnieniami zainspirował mnie też szeroko rozumiany „zwrot plebejski” w

najnowszej polskiej humanistyce. Chodzi tu – mówiąc w wielkim skrócie – o rewizję „ludowego” dziedzictwa, o próby przewartościowania jego związków ze współczesnymi wyobrażeniami polskość, a także o prowadzone „z plebejskiej perspektywy” analizy dzieł rodzimej kultury. Referowana praca wpisuje się oczywiście w ten ostatni wymiar.

Aby zgłębić tytułowe zagadnienie przeszczepiam na grunt literaturoznawstwa krytyczne ujęcia kategorii „rasy”, przede wszystkim badania nad protorasizmem i rasizmem klasowym (bo tego niejako „domagają” się interpretowane teksty). Powołując się na zachodnich teoretyków (m.in. É. Balibara, E. Traversa, B. Isaaca) stawiam tezę, że w polskiej kulturze mamy do pierwszej połowy XIX wieku dominację szlacheckiego protorasizmu stanowego (paradygmat historiozoficzno-teologiczny), a od drugiej połowy XIX wieku dominację rasizmu klasowego (paradygmat quasi-naukowy). Podział ten pozwala przyjrzeć się zarówno powieściom historycznym Sienkiewicza i zbadać, czy afirmują one, czy też podważają szlachecki protorasizm stanowy, jak i jego utworom współczesnym, by określić, czy obecne są w nich wyobrażenia wpisujące się w rasizm klasowy, a ponadto zapytać o możliwość przeplatania się obydwu dyskursów. Ustalenie tych kwestii jest głównym celem mojej pracy.

Dla realizacji tego celu poddaję analizie i interpretacji – łącząc perspektywę historycznoliteracką z założeniami antropologii literatury – rozmaite elementy wymienionych powieści. Od zapatrywań narratora i bohaterów na urasowanie podziałów społecznych, przez m.in. konstrukcję postaci, rolę humoru i ironii, po kwestie pozornie drugorzędne, jak np. odautorskie stosowanie cudzysłowu. Jednocześnie omawiane utwory rozpatruję w ujęciu chronologicznym, co chroni mnie przed uogólniającymi uproszczeniami i pozwala wydobyć zmienność oraz migotliwość klasowo-„rasowej” problematyki u autora *Wirów*. W tak prowadzonych analizach podejmuję dialog, a czasem polemikę, z dotychczasowymi ustaleniami sienkiewiczologów (m.in. J. Krzyżanowskiego, L. Ludorowskiego, T. Bujnickiego, J. Sztachelskiej, R. Koziółka).

Struktura pracy i badawcze ustalenia

Praca została podzielona na dwie części. Pierwsza „wprowadzająca” ma charakter teoretyczno-analityczny i składa się z siedmiu rozdziałów. Druga „właściwa”, poświęcona dwóm Sienkiewiczowskim trylogiom, i niewiele obszerniejsza od pierwszej, jest *stricte* analityczna i liczy sześć rozdziałów. Proporcje te tłumaczy się podjęciem słabo znanych, a zarazem kontrowersyjnych zagadnień. Konieczne było więc ogólne zarysowanie problematyki

klasowo-„rasowej”, tak na przykładzie Sienkiewicza, jak i epoki (a także sięganie wstecz i wprzód), wskazanie dziewiętnastowiecznych (i nie tylko) teoretyków urasowienia podziałów społecznych, wyjaśnienie kwestii metodologicznych, uporządkowanie pojęć. Ponadto dysertację rozpoczyna fragment zatytułowany *Zamiast wstępu*, a wieńczy tekst *Zamiast zakończenia: wstęp do dalszych badań?*.

Na początku pierwszej części pracy definiuję szlachecki protorasizm stanowy (wykorzystując m.in. ustalenia R. Bernasconiego, B. Isaaca, J. Zieglera) i odróżniam go od rasizmu klasowego (wg Balibara), wskazując przynależność tych zjawisk do odrębnych paradygmatów. Jednocześnie dowodzę, że staropolskie wyobrażenia urasawiające podziały społeczne niewiele miały wspólnego z rzekomo sarmacką genealogią polskiej *nobilitatis*, a szlacheccy protorasieści, jak W. Nekanda Trepka czy W. Potocki, nie odwoływali się w uzasadnianiu różnic stanowych do sarmackiego mitu etnogenetycznego, choć sięgali po inne mity, np. o chłopach jako potomkach Kaina. Podkreślam też (m.in. za J. Orzeł, J. Niedźwiedziem) przecenianie roli tzw. sarmatyzmu w kulturze polskiej oraz przedstawiam przegląd rodzimych wariantów teorii podboju, zwłaszcza w jej dziewiętnastowiecznym wydaniu (F. H. Lewestam, K. Szajnocha, F. Piekosiński, L. Gumpłowicz).

Następnie dokonuję charakterystyki pisarstwa Sienkiewicza w świetle dotychczasowych rozważań, prezentując jego stosunek do szlacheckiego protorasizmu stanowego i częściowo do rasizmu klasowego (wstępne rozpoznania), do literatury staropolskiej (przedmiot zainteresowań, a zatem i bardzo dobra znajomość), sarmatyzmu (wpływ mniejszy niż dotychczas twierdzono) oraz do teorii podboju (niejednoznaczne stanowisko). Ponadto podejmuję wątek tzw. przełomu w życiu i twórczości pisarza oraz jego ewentualnego oddziaływania na analizowane zagadnienia.

Dalsze rozważania poświęcam kategorii „rasy” ze szczególnym uwzględnieniem jej znaczenia na przełomie XIX i XX w. oraz w twórczości autora *W pustyni i w puszczy*, a także kryteriom „rasowo-antropologicznym” (indeks cefaliczny, kąt twarzowy, objętość czaszki, kształt włosów) i dosyć przychylnemu stosunkowi Sienkiewicza do nich, co było efektem lektury *Nauki o ludach* niemieckiego przyrodnika O. Peschla. W następnej kolejności przyglądam się szerzej semantyce pojęcia rasizm klasowy (zwłaszcza w ujęciu Balibara i Traversa), zestawiając ten termin z pokrewnymi kategoriami: m.in. dehumanizacją, rasizmem inteligencji (wg P. Bourdieu), rasizmem kulturowym (wg J. M. Blauta), klasizmem, chamofobią. Wskazanie podobieństw i różnic służyć ma zwiększeniu pojęciowej precyzji, uniknięciu anachronizmów oraz zarysowaniu perspektywy umożliwiającej badanie problemu urasowienia podziałów społecznych od tekstów dawnych, po nowsze i najnowsze.

Na zakończenie pierwszej części pracy prezentuję autorski poczet dziewiętnastowiecznych teoretyków rasizmu klasowego podzielony na kilka „linii”: angielską (T. R. Malthus, H. Spencer, F. Galton); francuską (A. de Gobineau, H. Taine, G. Le Bon, G. Vacher de Lapouge) i – nieco dyskusyjną – polską (W. Olechnowicz, J. Talko-Hryncewicz, L. Rutkowski). Poczet zawierający odwołania do Sienkiewiczowskich lektur (np. Taine’a) oraz informacje o prywatnych kontaktach pisarza (np. z Olechnowiczem) wzbogaciłem też o *appendix* poświęcony rasizmowi klasowemu w rodzimej antropologii dwudziestolecia międzywojennego (m.in. J. Czekanowski, K. Stojanowski, L. Jaxa Bykowski), w której przywoływano niekiedy powieści autora Trylogii dla zilustrowania ekskluzywistycznych teorii.

Drugą część pracy rozpoczyna analiza *Ogniem i mieczem*. Dowodzę, że chociaż Sienkiewicz nie był piewą szlacheckiego protorasizmu stanowego, sposób w jaki przedstawia te wyobrażenia może budzić uzasadnione wątpliwości. O ile bowiem sygnały podważające ów dyskurs są na ogół dyskretne, delikatne (np. sformułowanie o „potomkach Chama” wzięte w cudzysłów), o tyle rekonstrukcje odznaczają się zazwyczaj większą wyrazistością i dominują ilościowo (np. podkreślanie „przyrodzonych” szlacheckich zalet). Sytuację komplikuje ponadto fakt, że szlachecki protorasizm stanowy bywa niekiedy przełamany (mit jafetycki vs. socjobiologiczny determinizm), a niekiedy podlewany („dezynfekcja ciała społecznego”) dziewiętnastowiecznym rasizmem klasowym.

Odmianą realizację omawiana kwestia znajduje w *Potopie*. Sienkiewicz bowiem dość konsekwentnie podważa starszlacheckie wyobrażenia, pokazując np., że „wielka krew” niekoniecznie jest źródłem wszelkich cnót (*vide*: Radziwiłłowie, M. Korybut-Wiśniowiecki), a lud odznacza się często zaletami rzekomo przyrodzonymi tylko *nobilitatis* („fantazja”, patriotyzm).

Również w *Panu Wołodyjowskim* mamy do czynienia z dekonstrukcją szlacheckiego protorasizmu stanowego, przeprowadzoną zarówno przez wiarygodnych bohaterów (np. opowieść pana Muszalskiego), jak i auktorialnego narratora (np. dystans do poglądu o szlachectwie stworzonym przez Boga). Jednocześnie na powieściowy obraz plebejuszy (którymi są albo „zdziczali grasanci” albo „wyrafinowani” sadyści jak wachmistrz Luśnia) zdaje się oddziaływać dziewiętnastowieczne, socjobiologiczne myślenie.

To ostatnie ujawnia się w pełni w „trylogii współczesnej”. Rozważania jej dotyczące rozpoczynam analizą *Bez dogmatu*. Jako przykłady urasowienia podziałów społecznych wskazuję zwłaszcza pseudoewolucjonistyczne wyobrażenia o dziedziczonych w obrębie klas psychofizycznych cechach („instynktach”, predyspozycjach, budowie anatomicznej itd.).

Złożona sytuacja narracyjna powieści nie pozwala jednak odpowiedzieć na pytanie, czy rasizm klasowy L. Płoszowskiego (głównego bohatera i zarazem narratora) jest też rasizmem klasowym pisarza.

W formułowaniu wniosków na ten temat pomocna okazuje się natomiast kolejna współczesna powieść Litwosa, czyli *Rodzina Połanieckich*. Przyglądając się m.in. sądom wiarygodnych bohaterów (np. malarza Świrskiego) i wszechwiedzącego narratora o dobrych „szlacheckich instynktach” czy „plebejuszowskiej krwi”, determinującej niskie (także moralnie) postępowanie, wskazując analogiczne jak w *Bez dogmatu* formy splotu klasy i „rasy”. Ponadto zestawienie *Rodziny Połanieckich* z wcześniejszymi utworami współczesnymi (*Dwie drogi* i *Szkicami węglem*) oraz korespondencją prywatną prowadzi mnie do stwierdzenia, że rasizm klasowy jest elementem poglądów społecznych samego Sienkiewicza, przynajmniej z tamtego okresu twórczości.

Pewną zmianę – zwłaszcza w porównaniu z *Rodziną Połanieckich* – przynoszą z kolei *Wiry*, ostatnia współczesna powieść Sienkiewicza, a zarazem jedna z jego ostatnich w ogóle. Stosunek pisarza do omawianych kwestii naznaczony jest swoistą dychotomią, która odpowiada niejako dwóm głównym wątkom powieści: romansowemu i rewolucyjnemu. O ile bowiem w wątku romansowym podział na „dobre” – szlacheckie i „złe” – chłopskie instynkty, krew, „rasę” zostaje podważony (Krzycki vs. Skibianka), o tyle w wątku rewolucyjnym istotną rolę odgrywa, przybierająca formy rasizmu klasowego, dehumanizacja socjalistów oraz mas.

Podsumowanie i dalsze perspektywy

Przyjrzenie się sześciu powieściom Sienkiewicza w kontekście omówionych w pierwszej części pracy rozmaitych form urasowania podziałów społecznych prowadzi mnie do wniosku, że chociaż pisarz „tylko” rekonstruował w swojej twórczości szlachecki protorasizm stanowy, to jednocześnie widoczne są w niej przejawy rasizmu klasowego. W niektórych powieściach obydwa dyskursy przenikają się, czasem nawet w obrębie jednego zdania. W przypadku każdego z nich Litwos wykazuje też pewną chwiejność, niekiedy uchwytą na przestrzeni różnych utworów, niekiedy na przestrzeni danego dzieła.

Jeśli chodzi o szlachecki protorasizm stanowy mamy do czynienia z przejściem od światopoglądowych drgnień w *Ogniem i mieczem* (w którym jednak elementy podtrzymujące dyskurs górują nad negującymi go), przez bardziej konsekwentne podważenie omawianych wyobrażeń w *Potopie*, po postawienie kropki nad „i” w dekonstrukcji tegoż dyskursu w *Panu Wołodyjowskim*. Inaczej wygląda natomiast sprawa z rasizmem klasowym, który pojawia się

w pierwszej części Trylogii, słabnie w drugiej, by stać się znowu względnie silnym w ostatniej. Rasizm klasowy dochodzi jednak do głosu zwłaszcza w powieściach współczesnych, w których rekonstrukcje starszlacheckich wyobrażeń z oczywistych względów nie są obecne. Z dużą intensywnością objawia się w *Bez dogmatu*, w *Rodzinie Połanieckich* osiąga swe apogeum, by w *Wirach* ulec swoistemu rozdzieleniu. W przypadku urasowienia podziałów społecznych w twórczości Sienkiewicza trudno więc o jednoznaczne konkluzje. Jest on – nie tylko zresztą w omawianej kwestii – pisarzem zmiennym, niekiedy wewnętrznie sprzecznym, a co za tym idzie wymykającym się „ostatecznym” ustaleniom.

Ta proteuszowa zmienność sprawia, że równie trudno jest odpowiedzieć na pytanie: jak istniejący stan rzeczy prezentuje się na tle twórczości innych pisarzy tamtego czasu? Co prawda można wstępnie zaryzykować tezę, że o ile w przypadku szlacheckiego protorasizmu stanowego Sienkiewicz okazuje się na ogół równie krytyczny jak pozostali ówcześni twórcy historyczni (np. Z. Kaczkowski, T. T. Jeż), o tyle w przypadku rasizmu klasowego przynależy raczej do dużej grupy autorów reprodukujących to zjawisko (by wspomnieć tylko E. Orzeszkową, A. Dygasińskiego czy W. S. Reymonta), a nie do grupy przeciwnej (której reprezentantem był m.in. B. Prus). Niemniej względnie obiektywne usytuowanie twórcy *Bez dogmatu* na mapie omawianych dyskursów wymagałoby wpierw zarysowania takiej mapy. Pozostaje zatem mieć nadzieję, że wytworzone narzędzia interpretacyjne znajdą zastosowanie w analizach twórczości innych pisarzy, a tym samym referowane tezy doktorskie staną się nie tylko zwieńczeniem pewnego etapu pracy, ale także wstępem do dalszych badań.